

IHAR HUSHCHYNSKI

Uniwersytet Warszawski, Polska

University of Warsaw, Poland

e-mail: hushchynski@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6866-7723>

Sądy policyjne jako narzędzie represji władz rosyjskich wobec ruchu manifestacyjnego w guberniach zachodnich (1861–1862)*

Wprowadzenie

Charakterystyczny dla roku 1861 był rozwój ruchu manifestacyjnego. W historiografii termin ten oznacza wzmożoną aktywność polityczną społeczeństwa, która przejawiała się w masowych pochodach, śpiewaniu pieśni patriotycznych, noszeniu tradycyjnych strojów i symboli polskości, ubieraniu się kobiet na czarno i w innych formach publicznego protestu. Początkowo ruch manifestacyjny pojawił się w Królestwie Polskim jako wyraz uczuć patriotycznych i niezadowolenia z panowania rosyjskiego, a następnie rozprzestrzenił się na gubernie zachodnie¹. W celu jego stłumienia władze rosyjskie przygotowały cały zestaw środków, z których

* Niniejszy dokument został opracowany przy wsparciu finansowym Unii Europejskiej. Za jego treść wyłączną odpowiedzialność ponosi Ihara Hushchynski i w żadnym wypadku nie może być ona uznana za odzwierciedlającą stanowisko Unii Europejskiej.

¹ Gubernie zachodnie to zbiorcze określenie dziewięciu guberni, których terytoria znalazły się w obrębie Imperium Rosyjskiego wskutek rozbiorów Rzeczypospolitej, w tym północno-zachodnie (sześć guberni białorusko-litewskich: witebska, mohylewska, mińska, grodzieńska, wileńska i kowieńska) oraz południowo-zachodnie (trzy gubernie ukraińskie: kijowska, wołyńska i podolska). W dokumentach urzędowych funkcjonowały także nazwy: Kraj Zachodni, Kraj Północno-Zachodni oraz Kraj Południowo-Zachodni. W polskiej tradycji historycznej tereny te nazywano ziemiemi za-branymi lub krajem zabranym, co podkreślało ich dawną przynależność do Rzeczypospolitej.

najważniejszym było ustanowienie sądów policyjnych. Te specjalne organy sądowe zostały powołane do rozpatrywania spraw politycznych związanych z publicznym demonstrowaniem przez ludność nielojalności wobec władz rosyjskich.

Granice geograficzne badania wyznacza to, iż sądy policyjne wprowadzono wyłącznie w guberniach zachodnich. Ramy chronologiczne obejmują okres przygotowań do ich ustanowienia oraz czas najintensywniejszej działalności – od połowy lipca 1861 r. do mniej więcej połowy 1862 r., gdy w wyniku wygasania ruchu manifestacyjnego jako masowego i systemowego zjawiska aktywność sądów policyjnych wyraźnie osłabła, a w niektórych guberniach całkowicie ustała.

Temat sądów policyjnych był już podejmowany przez historyków². Ich prace zawierają ogólne informacje o regulacjach prawnych dotyczących sądów policyjnych oraz przykłady konkretnych orzeczeń. Analiza dostępnej historiografii wskazuje jednak, że temat powstania i działalności sądów policyjnych nie został dotąd w pełni opracowany. Dalsze badania w tym zakresie pozwolą poszerzyć wiedzę historyczną na temat sytuacji społeczno-politycznej w guberniach zachodnich w przededniu powstania styczniowego. Ponadto materiał przedstawiony w artykule przyczyni się do lepszego zrozumienia mechanizmów kontroli politycznej i tłumienia masowych ruchów protestacyjnych w systemach autorytarnych, a także może zostać wykorzystany w badaniach porównawczych.

² И.А. Никотин, *Столетний период (1772–1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649–1876)*, т. 1, Вильна 1886, s. 48–50; J. Komar, *Grodzieńskie manifestacje przed powstaniem styczniowym*, „Przegląd Historyczny” 1960, nr 1, s. 115; А.Ф. Смирнов, *Восстание 1863 в Лумбе и Белоруссии*, Москва 1963, s. 65; D. Szpoper, *Pomiędzy caratem a snem o Rzeczypospolitej. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich w guberniach zachodnich w latach 1855–1862*, Gdańsk 2003, s. 99; А.А. Комзолова, *Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ*, Москва 2005, s. 31; В.А. Шелкопляс, *Полицейские суды в Беларуси в 60-е гг. XIX в.* [w:] К.И. Барвинок (red.), *Милицыи Беларусі 90 лет: история и современность*, Минск 2007, s. 150–153; В.В. Швед, *Перадпаўстанцкі рух у Гродзенскай губерні ў 1861–1862 гадах* [w:] І. Соркіна (red.), *Горад святога Губерта: альманах лакальнай гісторыі. Вып. 8*, Гродна 2014, s. 89–90; S. Wiech, *Litwa i Białoruś. Od Murawjowa do Baranowa (1864–1868)*, Kielce 2018, s. 17–18; А.Э. Сакольчык, *Пратэсная актыўнасць грамадства напярэдадні і падчас паўстання 1863–1864 гг.* [w:] В.В. Даніловіч (red.), *Грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі, 1772–1917 гг.*, Мінск 2018, s. 302–303; J. Legieć, K. Łatawiec, *Prawobrzeżna Ukraina: czasy Annienkowa i Bezaka (1864–1868)*, Kielce 2018, s. 22; M. Tarkowski, *Polacy na Litwie i Białorusi pod rządami Aleksandra II (1855–1881)*, Gdańsk 2018, s. 49–51; idem, *Stan wojenny w prowincjach północno-zachodnich Imperium Rosyjskiego i jego wpływ na status prawny poddanych cesarza Aleksandra II (1855–1881)*, „Zasopismo Prawno-Historyczne” 2019, t. 71, z. 1, s. 44–47; В. Шандра, О. Карліна, *Польські маніфестації у Правобережній Україні напередодні Січневого повстання 1863 р.: учасники, вимоги, наслідки*, „Український історичний журнал” 2023, nr 3, s. 81–82.

1. Sytuacja polityczna w guberniach zachodnich na przełomie lat 50. i 60. XIX wieku – rozwój ruchu manifestacyjnego

Gubernie zachodnie na początku lat 60. XIX wieku, mimo polityki depolonizacyjnej i unifikacyjnej prowadzonej przez władze Imperium Rosyjskiego, zachowywały własny charakter społeczno-kulturowy. W życiu społecznym i gospodarczym wciąż dominowało miejscowe ziemiaństwo wyznania katolickiego, posługujące się głównie językiem polskim oraz utożsamiające się z dziedzictwem historycznym Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a także z kulturą polską w szerokim znaczeniu³. Rząd rosyjski postrzegał to jako zagrożenie separatystyczne i konsekwentnie prowadził politykę depolonizacji w guberniach zachodnich oraz ich unifikacji z guberniami wewnętrznymi. W związku z powstaniem 1830–1831 r. wprowadzono różne środki o charakterze represyjnym, w tym: konfiskatę majątków uczestników powstania, wyeliminowanie języka polskiego z urzędów, pozbawienie części szlachty statusu i związanych z nim przywilejów, wprowadzenie ogólnorosyjskiego systemu sądownictwa, uchylenie Statutu Wielkiego Księstwa Litewskiego 1588 r. i konstytucji sejmowych Rzeczypospolitej Obojga Narodów, obsadzanie stanowisk urzędniczych przez urzędników z Rosji, zamknięcie Uniwersytetu Wileńskiego, sekularyzację dóbr ziemskich Kościoła katolickiego⁴.

Zmiana na tronie w 1855 r., gdy Mikołaja I zastąpił jego syn Aleksander II, klęska Rosji w wojnie krymskiej oraz przygotowanie liberalnych reform stworzyło atmosferę politycznej „odwilży”, która sprzyjała ożywieniu życia publicznego, także w guberniach zachodnich. Wśród miejscowego ziemiaństwa zrodziły się więc nadzieje na przywrócenie sądowniczej autonomii regionu, powrót języka polskiego do urzędów, a nawet administracyjne połączenie guberni zachodnich z Królestwem Polskim. Jednak rząd nie traktował tych projektów poważnie, uważając ten obszar za historycznie rosyjski i kontynuując proces jego unifikacji z guberniami wewnętrznymi⁵. Polityczna liberalizacja początków panowania Aleksandra II sprzyjała więc wzrostowi aktywności społeczno-politycznej, a lekceważenie przez władze oczekiwań i dążeń społeczeństwa umacniało nastroje opozycyjne, co prowadziło do zaostrzenia sytuacji politycznej w regionie.

³ M. Tarkowski, *Polacy na Litwie...*, s. 28–30, 38.

⁴ И.А. Никотин, *Столетний период...*, s. 24–27; М.Д. Долбилов, А.И. Миллер (red.), *Западные окраины Российской империи*, Москва 2006, s. 104–106, 109–111.

⁵ H. Korwin-Milewski, *Siedemdziesiąt lat wspomnień (1855–1925)*, Poznań 1930, s. 39; D. Szpopper, *Pomiędzy caratem a snem...*, s. 35; M. Tarkowski, *Polacy na Litwie...*, s. 48; S. Wiech, *Litwa i Białoruś...*, s. 20; J. Legieć, K. Łatawiec, *Prawobrzeżna Ukraina: czasy Annienkowa i Bezaka (1864–1868)*, Kielce 2018, s. 20–24.

O przejściu konfliktu w fazę otwartą zdecydowały wydarzenia z 15 lutego 1861 r. (daty podawane są według kalendarza juliańskiego), gdy w Warszawie podczas rozpędzania pokojowej demonstracji przez wojsko rosyjskie zginęło kilku jej uczestników⁶. Przyczyniło się to do oburzenia społecznego i patriotycznego uniesienia⁷. Powstały w ten sposób ruch manifestacyjny wyrażał się przede wszystkim w masowych procesjach religijno-patriotycznych, nabożeństwach żałobnych, wykonywaniu polskich hymnów, noszeniu symboli Rzeczypospolitej, demonstracyjnym noszeniu przez kobiety strojów żałobnych, a przez mężczyzn – czamar i konfederatek. Co charakterystyczne, zamiast otwartych protestów przeciwko władzy i formułowania politycznych żądań w pokojowy sposób demonstrowano przywiązanie do fundamentalnych wartości – patriotyzmu, pobożności i solidarności obywatelskiej. Zachęcało to do przystępowania do ruchu coraz więcej ludności i miało efekt psychologiczny – silne przekonanie o moralnej słuszności własnych działań.

W guberniach zachodnich ruch manifestacyjny ujawnił się już w lutym i na początku marca 1861 r., kiedy odbyły się nabożeństwa żałobne oraz zbiórki pieniędzy na rzecz rodzin poległych 15 lutego w Warszawie⁸. Apogeum manifestacji przypadło na lipiec–sierpień 1861 r. Największe akcje były związane z rocznicami unii polsko-litewskiej – unii horodelskiej (1413). Przykładowo, 31 lipca w Kownie, na moście nad Niemnem, odbyło się symboliczne spotkanie procesji z polskiej i litewskiej strony, w którym wzięło udział około 5 tys. osób. Podobne akcje odbyły się w innych miastach guberni zachodnich, głównie guberniach wileńskiej, grodzieńskiej, kowieńskiej i mińskiej⁹. W guberniach ukraińskich ruch miał mniejszy zasięg, jednak i tam odnotowano znaczące wystąpienia, a najbardziej liczne odbyły się w sierpniu 1861 r. w Żytomierzu¹⁰. W ruch manifestacyjny, przynajmniej w guberniach białorusko-litewskich, włączyło się wiele grup społecznych, w tym przedstawiciele ziemiaństwa, duchowieństwa katolickiego, urzędnicy i młodzież szkolna. Największą aktywność przejawiały kobiety¹¹. Ogólnie rzecz biorąc, ruch manifestacyjny świadczył o patriotycznym uniesieniu w społeczeństwie i radykalizacji nastrojów antyrządowych.

⁶ S. Wiech, *Stan wojenny w Królestwie Polskim (1861). Pierwsze przymiarki*, „Kwartalnik Historyczny” 2022, t. 129, nr 2, s. 378.

⁷ J. Komar, *Warszawskie manifestacje patriotyczne 1860–1861*, Warszawa 1970, s. 52.

⁸ D. Szpoper, *Pomiędzy caratem a snem...*, s. 81–82; S. Wiech, *Litwa i Białoruś...*, s. 17.

⁹ H. Korwin-Milewski, *Siedemdziesiąt lat wspomnień...*, s. 39–40; S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983, s. 173–175; D. Szpoper, *Pomiędzy caratem a snem...*, s. 94–96; M. Tarkowski, *Stan wojenny...*, s. 42–43; S. Wiech, *Litwa i Białoruś...*, s. 17.

¹⁰ S. Kieniewicz, *Powstanie...*, s. 175; S. Wiech, *Litwa i Białoruś...*, s. 17; J. Legieć, K. Latawiec, *Prawobrzeżna Ukraina...*, s. 22.

¹¹ А.Э. Сакольчык, *Працэсная актыўнасьць грамадства...*, s. 302.

2. Wprowadzenie sądów policyjnych

Antyrządowa aktywność polityczna ludności była niezgodna z istotą ustroju absolutystycznego Imperium Rosyjskiego i władze uważały ją za niedopuszczalną. Tym bardziej dotyczyło to rozprzestrzeniania się ruchu manifestacyjnego na zachodnie gubernie. Liczne przejawy przywiązania miejscowej ludności do dziedzictwa historycznego Rzeczypospolitej Obojga Narodów stały w sprzeczności z podstawową przesłanką ideologiczną rosyjskiego panowania na tym terytorium – twierdzeniem o jego historycznej przynależności do Rosji. Ponadto władze poważnie obawiały się, że bezkarność antyrządowej aktywności doprowadzi do rozszerzenia i radykalizacji niepokojów¹². Jednocześnie w rządzie panowało przekonanie, że w zachodnich guberniach miejscowa ludność brała udział w demonstracjach nieświadomie i chwilowo; że nie kierowała się wartościami i niechęcią do rosyjskiego panowania, ale niedojrzałością, nakłaniana do tego przez jakichś podżegaczy lub pod wpływem zagranicznej propagandy rewolucyjnej i fanatyzmu duchowieństwa katolickiego¹³.

Aby ukarać uczestników manifestacji, lokalna administracja miała kilka możliwych ścieżek – ściganie w zwykłym trybie sądowo-karnym, ukaranie w trybie administracyjnym lub przekazanie ich sądom wojskowym.

Masowość ruchu manifestacyjnego była spowodowana przekonaniem jego uczestników, że ich działania pozostają w granicach legalności. Ówczesne ustawodawstwo karne zasadniczo nie przewidywało kary za śpiewanie hymnów (choćby i nierosyjskich) czy noszenie pewnych znaków. Tym bardziej dotyczyło to procesji, noszenia strojów żałobnych lub tradycyjnych polskich ubrań. Uznanie takich działań za przestępstwa kryminalne było więc problematyczne¹⁴. Władze lokalne zakazywały ich decyzją wydaną w trybie administracyjnym. Za naruszenie jej postanowień groziło ściganie sądowe za nieposłuszeństwo i niewykonanie legalnych rozporządzeń władz. Od 1831 r. w guberniach zachodnich funkcjonował system sądownictwa karnego zgodny z rosyjskim porządkiem prawnym. Sądami pierwszej instancji były sądy powiatowe oraz działające w miastach magistraty miejskie lub ratusze. Sądami drugiej instancji były izby karne, które mieściły się w miastach gubernialnych¹⁵. Za

¹² Российский государственный исторический архив (Sankt Petersburg) (dalej: РГИА), zesp. 1263 (Комитет министров), inw. 1, sygn. 2901, Особый журнал Комитета министров 29 июля 1861 г. об учреждении полицейских судов в Западных губерниях, k. 439.

¹³ Ibidem, k. 438; zesp. 1282 (Канцелярия министра внутренних дел), inw. 1, sygn. 20 [Pismo ministra spraw wewnętrznych P. Wałujewa do gubernatorów mińskiego, wileńskiego i grodzieńskiego, 10 sierpnia 1861 r.], k. 72–73.

¹⁴ С.М. Середонин, *Исторический обзор деятельности Комитета министров. К столетию Комитета министров (1802–1902)*, Санкт-Петербург 1902, s. 180.

¹⁵ A. Korobowicz, W. Witkowski, *Prawo i sądy na zabranych wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XIX w.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2003, t. 55, z. 1, s. 75; I.Г. Гушчынскі, *Судовая сістэма*

niewykonanie prawomocnych nakazów władz przewidywana była kara od sześciu miesięcy do trzech lat pozbawienia wolności¹⁶. Jednak ówczesne postępowanie karne było wyjątkowo przewlekłe¹⁷. Rozstrzygnięcie sprawy zwykle przeciągało się na miesiące, a nawet lata. Ponadto mimo dużego wpływu generał-gubernatorów i gubernatorów na instytucje sądowe, nie mieli oni wystarczających narzędzi, aby wymóc na sędziach potrzebne wyroki. Władze zdawały sobie także sprawę, że kary przewidziane w ustawodawstwie karnym są nieproporcjonalne do takich działań, jak śpiewanie hymnów czy noszenie stroju żałobnego lub polskiego ubrania¹⁸.

W przypadku ogłoszenia danej miejscowości w stanie wojennym sprawy dotyczące sprzeciwu wobec władz cywilnych mogły być rozpatrywane przez sądy wojskowe, które miały uprawnienia do wymierzania kar, z karą śmierci włącznie¹⁹. Wileński i kijowski generał-gubernatorzy posiadali pełnomocnictwa do wyznaczania śledztwa i sądu w trybie sądownictwa wojskowego, nawet bez ogłaszania stanu wojennego²⁰. W tamtym czasie jednak nie decydowali się stosować tak radykalnych środków wobec działań o charakterze pokojowym, choć o ukrytej antyrządowej treści. Mogli tak zresztą postępować tylko generał-gubernatorzy, a nie gubernatorzy.

Najwygodniejsze dla władz gubernialnych było stosowanie prawa do karania w trybie administracyjnym (pozasądowym) za naruszenie ich rozporządzeń. Na przykład za śpiewanie hymnów w kościołach w czerwcu–lipcu 1861 r. wileński generał-gubernator Władimir Nazimow nakazał gubernatorom podjąć wobec uczestników następujące środki: ziemian odesłać z rodzinami do ich majątków z ustanowieniem nadzoru policji, urzędników zwolnić ze stanowisk i wyznaczyć areszt, uczniów skierować do miejsc nauki, kobiety zobowiązać do złożenia pisemnego przyrzeczenia o zaprzestaniu zabronionych czynów pod groźbą wydalenia z guberni²¹. Jak widać, nie były to środki surowe, biorąc pod uwagę, że gubernatorzy mogli podjąć decyzję, aby niepożądane osoby wysłać do odległych guberni albo przekazać je sądowi wojskowemu. Niemniej kary administracyjne były postrzegane przez ludność jako

на тэрыторыі Беларусі ў 1840–1872 гг., „Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки” 2021, nr 1, s. 69–70.

¹⁶ *Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный. Издание 1857 года*, Санкт-Петербург 1857, t. XV, ks. 1, s. 182.

¹⁷ E. Kaczyńska, *Człowiek przed sądem: społeczne aspekty przestępczości w Królestwie Polskim (1815–1914)*, Warszawa 1994, s. 112.

¹⁸ С.М. Середонин, *Исторический обзор...*

¹⁹ E. Kaczyńska, *Ludzie ukarani. Więzienia i system kar w Królestwie Polskim 1815–1914*, Warszawa 1989, s. 72–73; S. Wiech, *Stan wojenny...*, s. 387.

²⁰ РГИА, зesp. 1282 (Канцелярия министра внутренних дел), inw. 1, sygn. 20 [Pismo zarządzającego sprawami Komitetu Ministrów F. Kornilowa do P. Wałujewa, 23 sierpnia 1861 r.], k. 84.

²¹ Ibidem [Pismo wileńskiego gubernatora wojskowego i generała-gubernatora grodzieńskiego oraz kowieńskiego W. Nazimowa do P. Wałujewa, 11 sierpnia 1861 r.], k. 92.

przejaw bezprawia, co tylko pogłębiało nastroje antyrządowe. W rządzie zdawano sobie sprawę z tego zagrożenia²².

Minister spraw wewnętrznych Piotr Wałujew, aby zwalczać ruch manifestacyjny w zachodnich guberniach, powołując się na przykład organów sądowo-policyjnych Francji i Prus, zaproponował wprowadzenie sądów policyjnych. Uznał środki ścigania administracyjnego za nieskuteczne w tej sytuacji²³. Według zamysłu Wałujewa sądy policyjne miały stać się specjalnym organem do rozstrzygania mniej ważnych spraw politycznych w uproszczonym trybie sądowym. Przede wszystkim miały na uwadze przedstawione wyżej przejawy ruchu manifestacyjnego (śpiewanie hymnów itp.)²⁴. Idea sądów policyjnych opierała się na przekonaniu ministra, że wyroki sądowe, w przeciwieństwie do kar administracyjnych, nie dawałyby podstaw do oskarżania władz o bezprawie i byłyby postrzegane społecznie jako w pełni legalne. Jednocześnie uproszczone postępowanie w sądach policyjnych, w porównaniu ze zwykłym trybem sądowokarnym, miało zapewnić szybkie rozstrzyganie spraw²⁵. Jako środki kar proponowano grzywnę i areszt²⁶. Oprócz bezpośredniego celu – stłumienia aktywności politycznej ludności zachodnich guberni w danym okresie – Wałujew, promując ideę sądów policyjnych, zamierzał upowszechnić ją w przyszłości w całym imperium²⁷.

Pomysł Wałujewa dotyczący wprowadzenia sądów policyjnych w guberniach zachodnich został przedstawiony w obecności cara na posiedzeniu Rady Ministrów 13 lipca 1861 r.²⁸, a 18 lipca propozycja ta została omówiona i zatwierdzona przez Komitet Ministrów²⁹. Wileński generał-gubernator Nazimow i kijowski Ilarion Wasilczykow, choć przychylali się do opinii o użyteczności środków administra-

²² Ibidem, zesp. 1263 (Комитет министров), inw. 1, sygn. 2901, Особый журнал Комитета министров 29 июля 1861 г. об учреждении полицейских судов в Западных губерниях, k. 439, 442–443.

²³ П.А. Валуев, *Дневник П.А. Валуева, министра внутренних дел*, t. 1, Москва 1961, s. 106.

²⁴ РГИА, zesp. 1282 (Канцелярия министра внутренних дел), inw. 1, sygn. 20 [Pismo P. Wałujewa do W. Nazimowa, 5 sierpnia 1861 r.], k. 15.

²⁵ Ibidem, zesp. 1263 (Комитет министров), inw. 1, sygn. 2901, Особый журнал Комитета министров 29 июля 1861 г. об учреждении полицейских судов в Западных губерниях, k. 439.

²⁶ Ibidem, zesp. 908 (Валуев Пётр Александрович), inw. 1, sygn. 115 [Szyfrogram P. Wałujewa do generałów-gubernatorów kijowskiego i wileńskiego, bez daty, przypuszczalnie z połowy lipca 1861 r.], k. 42.

²⁷ П.А. Валуев, *Дневник П.А. Валуева...*

²⁸ РГИА, zesp. 1263 (Комитет министров), inw. 1, sygn. 2901, Особый журнал Комитета министров 29 июля 1861 г. об учреждении полицейских судов в Западных губерниях, k. 436.

²⁹ Komitet Ministrów pełnił funkcję organu doradczo-wykonawczego przy imperatorze Imperium Rosyjskiego. W jego skład wchodziłi wszyscy ministrowie oraz wybrani wysocy urzędnicy mianowani przez władzę. Komitet rozpatrywał i zatwierdzał projekty ustaw i rozporządzeń, które następnie wprowadzano jako przepisy tymczasowe.

cyjnych, nie sprzeciwili się idei wprowadzenia sądów policyjnych³⁰. Ministerstwo Sprawiedliwości w trybie pilnym opracowało projekt ustawy o sądach policyjnych w guberniach zachodnich. W jej uzasadnieniu wskazywało m.in., że skuteczność w walce z manifestacjami zapewni nieuchronność odpowiedzialności, a nie surowość kary³¹. Po omówieniu projektu ustawy w Komitecie Ministrów i wprowadzeniu pewnych poprawek, 5 sierpnia została ona zatwierdzona przez Aleksandra II, a 9 sierpnia ogłoszona³².

W akcie tym przewidziano zakaz wszelkich działań publicznych skierowanych przeciwko rządowi. Zaliczano do nich: publiczne śpiewanie pieśni i hymnów lub noszenie znaków wyrażających nastroje antyrządowe; składki pieniężne na rzecz osób, które zostały ukarane przez władze; groźby i obelgi wobec osób, które nie chciały uczestniczyć w akcjach antyrządowych; wszelkie przejawy braku szacunku wobec urzędników lub przeciwdziałania im przy powstrzymywaniu manifestacji. Ustawa o sądach policyjnych utrwalała zatem bezprawność wielu działań, które nie były bezpośrednio określone w ustawodawstwie karnym.

Sądy policyjne tworzone przy sądach powiatowych w miastach gubernialnych. W skład sądu wchodził: przewodniczący sądu powiatowego (sędzia powiatowy), jeden z asesorów sądu powiatowego wybrany przez gubernatora oraz członek-komisarz mianowany przez rząd. Na wszystkich posiedzeniach musiał być obecny prokurator powiatowy (*судный*). Miał on czuwać nad przestrzeganiem norm prawa przez sąd, informować administrację gubernialną o naruszeniach, a także był uprawniony do składania apelacji od wyroków sądu. Sądy policyjne po otrzymaniu materiałów policji o zdarzeniu z nazwiskami uczestników miały podjąć decyzję o wystarczalności podstaw do ścigania sądowego konkretnej osoby i wyznaczyć datę posiedzenia sądowego. Miało się ono odbyć nie później niż siedem dni po otrzymaniu przez sąd informacji o zdarzeniu. Należy zauważyć, że decyzję o rozpoczęciu ścigania sądowego mógł podjąć nie tylko sąd większością głosów, ale także sam członek-komisarz od rządu albo prokurator powiatowy.

Tryb prowadzenia posiedzenia sądowego został uregulowany w ustawie dość ogólnikowo – właściwie tylko w jednym akapicie. Przy tym proces sądowy w sądzie policyjnym różnił się od ogólnego porządku postępowania karnego. Według rosyjskiego ustawodawstwa sądowego tamtego czasu proces sądowy nie był kontradiktoryjny, lecz śledczy (inkwizycyjny). Oznaczało to, że nie występowały w nim strony. Funkcje śledztwa, obrony i oskarżenia łączył sam sąd. Rozpatrzenie sprawy przez

³⁰ M. Tarkowski, *Stan wojenny w prowincjach północno-zachodnich Imperium...*, s. 47.

³¹ РГИА, зesp. 1263 (Комитет министров), инв. 1, сыгн. 2904, Приложение к особому журналу Комитета министров 29 июля 1861 г., к. 1204–1205.

³² *Временное положение о полицейских судах, учреждаемых в некоторых западных губерниях, 5 августа 1861 г.* [w:] *Полное собрание законов Российской империи*, zbiór 2, t. 36, 1861, oddział 2, nr 37327.

sąd odbywało się przy drzwiach zamkniętych bez udziału oskarżonego. Z reguły sądy wydawały wyroki na podstawie pisemnych materiałów śledztwa wstępnego, otrzymanych od organów policyjnych. W odróżnieniu od ogólnego porządku postępowania karnego przepisy o sądach policyjnych przewidywały obecność oskarżonych podczas rozprawy. Obowiązkowe było ustne przesłuchanie w sali sądu oskarżonych oraz świadków, z wyjątkiem funkcjonariuszy policji, którzy mogli składać zeznania w miejscu służby. Sądy miały wydawać wyroki na podstawie dowodów i przesłanek. Było to zgodne z formalną teorią dowodów, zawartą w ówczesnym karnym ustawodawstwie sądowym.

Przepisy o sądach policyjnych nakazywały, aby werdykt sądowy był wydawany tuż po posiedzeniu sądowym. Do tego czasu członkowie sądu nie mogli opuszczać budynku. Na sporządzenie pisemnego wyroku dawano trzy dni i trzeciego dnia miał on być ogłoszony oskarżonemu. Sądy policyjne mogły orzekać kary w postaci grzywny pieniężnej i aresztu. Karze grzywny podlegali mężczyźni i kobiety. Mężczyźni, oprócz grzywny, mieli być karani aresztem. Wymiary kar były następujące: za pierwszym razem – grzywna od 10 do 200 rubli i areszt od trzech dni do dwóch tygodni; za drugim razem – grzywna od 20 do 400 rubli i areszt do trzech tygodni; za trzecim razem – grzywna od 40 do 800 rubli i areszt do miesiąca; za czwartym i kolejnym razem kara miała być coraz surowsza. Prowodyrzy i podżegacze zawsze mieli otrzymywać kary w górnej granicy. Za obrazę urzędników termin aresztu zwiększano dwukrotnie. W przypadku niewypłacalności skazanego na grzywnę podlegał on uwięzieniu na okres od miesiąca do roku. Grzywny miały być opłacone w terminie siedmiu dni. Należy zaznaczyć, że ostateczna wersja ustawy o sądach policyjnych okazała się łagodniejsza dla skazanych niż pierwotny projekt Ministerstwa Sprawiedliwości przed jego rozpatrzeniem w Komitecie Ministrów. Zmniejszono wysokość grzywien i wydłużono termin ich opłacenia³³. Świadczy to o tym, że na tym etapie władze starały się być ostrożne w stosowaniu środków represyjnych.

Decyzję sądu policyjnego można było zaskarżyć do apelacyjnego sądu policyjnego. Takie sądy utworzono w Wilnie i Kijowie. Na złożenie apelacji oskarżonemu lub prokuratorowi powiatowemu dawano siedem dni po ogłoszeniu wyroku pierwszej instancji. Skład apelacyjnego sądu policyjnego powoływano na polecenie generał-gubernatora i wchodził do niego jeden z przewodniczących izb sądowych (karnej lub cywilnej), jeden z zastępców przewodniczącego izby sądowej oraz jeden z radców zarządu gubernialnego. W posiedzeniach apelacyjnych sądów policyjnych musiał uczestniczyć prokurator gubernialny lub jeden z jego zastępców. Decyzje tych sądów uznawano za ostateczne; mogły być uchylone jedynie przez cara.

³³ РГИА, зesp. 1263 (Комитет министров), инв. 1, sygn. 2904, Приложение к особому журналу Комитета министров 29 июля 1861 г., к. 1211.

Kara miała zostać wykonana natychmiast po uprawomocnieniu się wyroku. W przypadku nieuiszczenia grzywny w terminie siedmiu dni policja miała niezwłocznie przystąpić do egzekucji majątku i sprzedaży go na licytacji.

Tymczasem 4 sierpnia 1861 r. Aleksander II zatwierdził zaproponowane przez ministra spraw wewnętrznych Wałujewa środki służące tłumieniu manifestacji w guberniach zachodnich³⁴. Wkrótce zostały one przekazane generał-gubernatorom i gubernatorom do wykonania. Wśród tych środków były: zakaz wszelkich zgromadzeń, jak najszybsze wprowadzenie sądów policyjnych, zwolnienie niepewnych urzędników, konfiskata broni, wydzielenie dodatkowych środków pieniężnych na utrzymanie agentów policyjnych, zwiększenie liczebności wojska w kraju, nadanie generał-gubernatorom prawa wprowadzania stanu wojennego własną decyzją i niektóre inne środki. Jednocześnie na tym etapie władze obawiały się, że surowe środki represyjne mogą doprowadzić do eskalacji i radykalizacji protestów. Gubernatorom zachodnich guberni nakazywano, aby przy ogłaszaniu środków przeciwko manifestacjom przyczyny ich przyjęcia uzasadniano w umiarkowany i ostrożny sposób. Policję przestrzegano przed używaniem środków przymusu do powstrzymania śpiewów hymnów w budynkach kościołów. 10 sierpnia 1861 r. minister spraw wewnętrznych Wałujew pisał do miejscowych generał-gubernatorów i gubernatorów, że w walce z manifestacjami należy łączyć stanowczość i zdecydowanie z ostrożnością. Mieli oni działać w ramach prawa, aby nie dawać podstaw do uzasadnionych skarg na samowolę władz³⁵.

Aby jak najszybciej otworzyć sądy policyjne, należało mianować do nich członków-komisarzy wyznaczonych przez rząd. Jednak ustawa o sądach policyjnych nie precyzowała, kto miał się tym zajmować. 6 sierpnia 1861 r. minister spraw wewnętrznych Wałujew zwrócił się do ministra sprawiedliwości Dmitrija Zamiatina z prośbą o przedstawienie kandydatur na te stanowiska³⁶. Ten jednak odmówił, powołując się na brak urzędników spełniających wymagania³⁷. W związku z tym Wałujew polecił gubernatorom, aby sami mianowali członków-komisarzy do sądów policyjnych³⁸, aczkolwiek do Mohylewa i Witebska zostali w tym celu oddelegowani

³⁴ РГИА, зesp. 1282 (Канцелярия министра внутренних дел), инв. 1, sygn. 20 [Kopia zatwierdzonych przez Aleksandra II w dniu 4 sierpnia 1861 r. „środków w celu przerwania niepokojów i rozruchów, szybko szerzących się i narastających w guberniach zachodnich, a zwłaszcza w mińskiej, wileńskiej, kowieńskiej i grodzieńskiej”], k. 4–6.

³⁵ Ibidem, инв. 2, sygn. 334, Копия с инструкционного предписания управляющего Министерством внутренних дел начальникам западных губерний от 10 августа 1861 года, k. 222.

³⁶ Ibidem, инв. 1, sygn. 20 [Pismo P. Wałujewa do ministra sprawiedliwości D. Zamiatina, 6 sierpnia 1861 r.], k. 23.

³⁷ Ibidem [Odpowiedź D. Zamiatina do P. Wałujewa, 10 sierpnia 1861 r.], k. 79.

³⁸ Ibidem, инв. 2, sygn. 334, Копия с инструкционного предписания управляющего Министерством внутренних дел начальникам западных губерний от 10 августа 1861 года, k. 224.

urzędnicy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych³⁹. Wiadomo, że w przypadku sądu policyjnego w Witebsku stało się tak dlatego, że miejscowy gubernator Aleksandr Ogolin nie mianował członka-komisarza, argumentując to brakiem odpowiednich kandydatów⁴⁰.

Do początku września 1861 r. sądy policyjne zostały utworzone we wszystkich miastach gubernialnych guberni zachodnich. Co więcej, w guberniach wołyńskiej i podolskiej, oprócz miast gubernialnych, sądy policyjne powstały również w dwóch miastach powiatowych – Dubnie (gubernia wołyńska) i Bałcie (gubernia podolska)⁴¹.

Należy zauważyć, że dla ważniejszych spraw politycznych, wykraczających poza kompetencje sądów policyjnych (związanych z przemocą lub dotyczących organizatorów i prowadzących manifestacji), utworzono specjalne komisje śledcze – początkowo w Wilnie i Kijowie, a potem również w Mińsku⁴².

3. Działalność sądów policyjnych

W sierpniu 1861 r. władze podjęły systemowe działania w celu powstrzymania ruchu manifestacyjnego. Wszelkie formy publicznego wyrażania nastrojów antyrządowych zostały prawnie zakazane, a społeczeństwo szeroko o tym informowano. Wielu inicjatorów i najbardziej aktywnych uczestników manifestacji poddano represjom administracyjnym. Gubernatorzy przeprowadzili rozmowy z przedstawicielami duchowieństwa katolickiego oraz marszałkami szlachty, domagając się od nich działań na rzecz zapobiegania i powstrzymywania aktywności antyrządowej⁴³. W niektórych miejscowościach wprowadzono stan wojenny – w powiatach wileńskim, grodzieńskim, białostockim, bielskim, brzesko-litewskim, prawie na całym terytorium guberni kowieńskiej (z wyjątkiem powiatu nowoaleksandrowskiego)⁴⁴, a także w Żytomierzu⁴⁵. W rezultacie już w sierpniu przestano organizować po-

³⁹ Ibidem, inw. 1, sygn. 20 [Pismo P. Wałujewa do radcy stanu Jachniewicza w sprawie mianowania go członkiem-komisarzem rządu w Witebskim Sądzie Policyjnym, 27 sierpnia 1861 r.], k. 183; sygn. 111 [Poufne pismo gubernatora mohylewskiego do P. Wałujewa, 14 sierpnia 1862 r.], k. 33.

⁴⁰ Ibidem, sygn. 20 [Pismo gubernatora witebskiego do P. Wałujewa, 23 sierpnia 1861 r.], k. 178.

⁴¹ Ibidem, sygn. 111 [Notatka z osobnej kancelarii ministra spraw wewnętrznych do departamentu spraw ogólnych ministerstwa, 10 czerwca 1862 r.], k. 13; Ведомость о результатах судов в Киевском генерал-губернаторстве, k. 17.

⁴² Ibidem, sygn. 20 [Kopia zatwierdzonych przez Aleksandra II w dniu 4 sierpnia 1861 r. „środków w celu przerwania niepokojów...”, k. 5; [Pismo P. Wałujewa do gubernatora mińskiego, 5 sierpnia 1861 r.], k. 9.

⁴³ Ibidem [Pismo gubernatora kowieńskiego do P. Wałujewa, 23 sierpnia 1861 r.], k. 220; [Pismo gubernatora wileńskiego do P. Wałujewa, 24 sierpnia 1861 r.], k. 234–235.

⁴⁴ Ibidem [Pismo W. Nazimowa do P. Wałujewa, 22 sierpnia 1861 r.], k. 187.

⁴⁵ В. Шандра, О. Карліна, *Польські маніфестації...*, s. 74.

chody⁴⁶ i nosić czamarki i konfederatki⁴⁷. Jednocześnie rząd dążył do opanowania niepokojów, unikając szerokiego stosowania represji. Minister spraw wewnętrznych Wałujew nakazał gubernatorom, aby na tym etapie ograniczyli przestrzeń do manifestacji do murów kościołów. Zalecał również prowadzenie działań prewencyjnych wśród duchowieństwa, ostrzegając je przed wspieraniem nastrojów antyrządowych. Gubernatorzy otrzymali też polecenie wykrywania i karania przede wszystkim organizatorów. Władze dążyły do pokazania, że wcześniejsze manifestacje nie były szczerym wyrazem patriotycznych i antyrządowych nastrojów szerokich mas, lecz rezultatem intryg pojedynczych agitatorów⁴⁸. Śpiewanie polskich hymnów patriotycznych w kościołach stało się rzadsze i mniej liczne. Wielu wiernych, obawiając się represji, starało się opuszczać kościoły na początku śpiewów⁴⁹.

Tym samym ruch manifestacyjny zaczął słabnąć jeszcze przed otwarciem sądów policyjnych. Niemniej śpiewanie hymnów w kościołach trwało – po nabożeństwach lub pod ich pozorem. Policja miała wytyczne, aby nie stosować środków przymusu w kościołach w celu powstrzymania tych śpiewów⁵⁰. Funkcjonariusze policji sporządzali listy uczestników, aby następnie pociągnąć ich do odpowiedzialności, także przed sądami policyjnymi.

Minister spraw wewnętrznych Wałujew uważał, że kary za śpiewanie hymnów patriotycznych w kościołach powinny być wymierzane przez sądy policyjne, a nie przez gubernatorów czy generał-gubernatorów w trybie administracyjnym ani przez sądy wojskowe. Dotyczyło to nie tylko uczestników, lecz także inicjatorów i organizatorów. Na przykład na przełomie sierpnia i września minister zalecał gubernalnemu naczelnikowi, aby w ten sposób zostali pociągnięci do odpowiedzialności księża Józef Owsiany (z miasteczka Oswiei w guberni witebskiej)⁵¹ i Józef Majewski (z Grodna). W przypadku Majewskiego minister pisał do generał-gubernatora Nazimowa, że ukaranie księdza przez sąd wojskowy uczyniłoby z niego męczennika, i proponował wykorzystanie sądu policyjnego lub ogólnego trybu karnego⁵². Majewski został

⁴⁶ РГИА, zesp. 1282 (Канцелярия министра внутренних дел), inw. 1, sygn. 20 [Pismo gubernatora wileńskiego do P. Wałujewa, 24 sierpnia 1861 r.], k. 235; [Pismo gubernatora grodzieńskiego do P. Wałujewa z 24 sierpnia 1861 r.], k. 250.

⁴⁷ Ibidem [Pismo gubernatora kowieńskiego do P. Wałujewa, 23 sierpnia 1861 r.], k. 221.

⁴⁸ Ibidem [Pismo P. Wałujewa do gubernatorów mińskiego, wileńskiego i grodzieńskiego, 10 sierpnia 1861 r.], k. 71.

⁴⁹ Ibidem [Pismo gubernatora kowieńskiego do P. Wałujewa, 23 sierpnia 1861 r.], k. 221; [Pismo gubernatora grodzieńskiego do P. Wałujewa z 24 sierpnia 1861 r.]; k. 249; В. Дьяков i in. (red.), *Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861–1862 гг.*, Москва 1964, s. 373.

⁵⁰ РГИА, zesp. 1282 (Канцелярия министра внутренних дел), inw. 1, sygn. 20 [Pismo P. Wałujewa do gubernatorów mińskiego, wileńskiego i grodzieńskiego, 10 sierpnia 1861 r.], k. 71.

⁵¹ Ibidem [Poufne pismo P. Wałujewa do gubernatora witebskiego z 29 sierpnia 1861 r.], k. 242.

⁵² Ibidem, zesp. 908 (Валуев Пётр Александрович), inw. 1, sygn. 115 [Szyfrogramy P. Wałujewa do W. Nazimowa, 7 i 9 września 1861 r.], k. 62–63.

jednak przekazany sądowi wojskowemu, a następnie zesłany na Syberię⁵³. Również ksiądz Owsiany z Oswiei nie został postawiony przed sądem policyjnym, mimo zaleceń ministra. Wałujew obawiał się, że sądy policyjne mogą nie radzić sobie z nadmiarem spraw, dlatego instruował gubernatorów, aby nie kierowali przed sąd policyjny wszystkich uczestników zamieszek, lecz w pierwszej kolejności prowodyrów oraz osoby mające wpływ na społeczeństwo⁵⁴.

W większości zachodnich guberni sądy policyjne zaczęły rozpatrywać sprawy na przełomie sierpnia i września 1861 r. W Mohylewie sąd policyjny, choć został utworzony, nie od razu rozpoczął działalność. Przynajmniej do 21 września 1861 r. nie wpłynęła do niego żadna sprawa⁵⁵. W guberni witebskiej sąd policyjny istniał jedynie formalnie i nigdy nie prowadził żadnego postępowania sądowego. Delegowany tam przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych jako członek-komisarz urzędnik ministerialny Jachniewicz przez niemal rok pozostawał bez zajęcia, aż w sierpniu 1862 r. został odwołany do Petersburga⁵⁶.

Dla Wałujewa było ważne, aby promowana przez niego idea sądów policyjnych wykazała skuteczność. W tym celu nakazał gubernatorom zwrócić szczególną uwagę na pierwsze sprawy sądów policyjnych. Oczekiwał, że wybierane do rozpatrzenia będą takie przypadki manifestacji, w których nie ma wątpliwości co do winy oskarżonych, a tym samym podstaw do uniewinnienia. Miały to być zakazane działania dokonane jawnie i przy licznych świadkach⁵⁷. Gubernatorzy dostali także polecenie od Wałujewa, aby monitorować, czy członkowie sądów i prokuratorzy nie wykazują politycznej nielojalności, oraz niezwłocznie informować Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Ministerstwo Sprawiedliwości o celowym wydawaniu przez sąd nieuzasadnionych wyroków uniewinniających⁵⁸. Ten wymóg również wskazuje na to, że nie przewidywano bezpośrednich, niejawnych instrukcji władz gubernialnych dla sędziów w sprawie wydawania wyroków skazujących. Władze oczekiwały od sądów

⁵³ И. Маевский, *Гродненская процессия 14 Августа 1861 года*, „Русская Старина”, 1891 nr 5, s. 495.

⁵⁴ РГИА, зesp. 1282 (Канцелярия министра внутренних дел), инв. 2, sygn. 334, Копия с инструкционного предписания управляющего Министерством внутренних дел начальникам западных губерний от 10 августа 1861 года, к. 223.

⁵⁵ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (Мінск), dalej – НГАБ, зesp. 295 (Канцелярия минского губернатора), инв. 1, sygn. 1405, Дело о перемещении и увольнении должностных лиц за подозрение в участии в революционном движении, 1861–1862 гг., к. 96.

⁵⁶ Ibidem, зesp. 1430 (Канцелярия витебского гражданского губернатора), инв. 1, sygn. 30894, Дело об учреждении в г. Витебске временного полицейского суда 1861 г., к. 9.

⁵⁷ РГИА, зesp. 1282 (Канцелярия министра внутренних дел), инв. 1, sygn. 20 [Pismo ministra spraw wewnętrznych P. Wałujewa do gubernatorów mińskiego, wileńskiego i grodzieńskiego, 10 sierpnia 1861 r.], к. 71; инв. 2, sygn. 334, Копия с инструкционного предписания управляющего Министерством внутренних дел начальникам западных губерний от 10 августа 1861 года, к. 223.

⁵⁸ Ibidem.

policyjnych represyjnego nacisku na uczestników manifestacji, przy zachowaniu pozorów pełnej legalności działań. Warto przy tym dodać, że minister Wałujew wymagał od gubernatorów, aby pomieszczenia dla osób zatrzymanych przez sądy policyjne były przyzwoite i wygodne⁵⁹.

Przykładem postępowania sądowego przed sądem policyjnym jest praktyka Mińskiego Sądu Policyjnego. W jego skład wchodził: przewodniczący tegoż sądu Wincenty Wojciechowski, asesor sądowy Michał Lisiewicz, a także jako członek-komisarz urzędnik do zadań specjalnych przy gubernatorze mińskim Stepan Karulski. Pierwszą sprawą rozpatrywaną przez ten sąd było dochodzenie w sprawie śpiewania hymnów w dwóch mińskich kościołach – 20 sierpnia w katedrze i 27 sierpnia w kościele bernardynów.

31 sierpnia 1861 r. z kancelarii gubernatora mińskiego do sądu policyjnego przekazano raporty naczelnika mińskiej policji dotyczące wspomnianego śpiewania hymnów w kościołach⁶⁰. Decyzję o ściganiu konkretnej osoby przez sąd policyjny podejmował bezpośrednio gubernator. 4 września sąd policyjny zapoznał się z tymi raportami i postanowił wezwać oskarżonych (łącznie 10 osób). Do tego czasu przebywali oni na wolności, nie zostali aresztowani. 12 września do posiedzenia sądu, które odbywało się w budynku Mińskiego Sądu Powiatowego, stawili się oskarżeni (z wyjątkiem jednej osoby), a także świadkowie – funkcjonariusze policji. Z powodu choroby członka-komisarza Karulskiego posiedzenie zostało jednak odroczone. Odbyło się dopiero 18 września. Ponieważ Karulski nadal chorował, jego funkcję członka-komisarza pełnił urzędnik administracji gubernialnej, Aleksiej Kononow⁶¹.

Żaden z oskarżonych nie przyznał się do śpiewania rewolucyjnych hymnów. Niektórzy z nich powiedzieli, że śpiewali, ale nie polskie hymny, lecz psalmy. Po rozprawie sądowej oskarżeni zostali zwolnieni do czasu ogłoszenia wyroku. 23 września ośmiu oskarżonym ogłoszono wyroki. Dwóch zostało uniewinnionych, ponieważ świadkowie-policjanci, zeznając, nie byli pewni, że widzieli ich śpiewających. Czterech kolejnych zostało uznanych za winnych i otrzymało kary. Właścicielka ziemiska Aniela Gołownina oraz jej córki Róża i Felicja za udział w obu przypadkach śpiewów (20 i 27 sierpnia) zostały ukarane grzywną w wysokości 20 rubli każda. Urzędnik zgromadzenia szlacheckiego Mieczysław Kał oraz urzędnicy Mińskiej Izby Cywilnej Karol Niemira i Michał Kamiński zostali skazani na trzy dni aresztu i grzywnę po 10 rubli każdy⁶². Dwaj ostatni już podczas pierwszego posiedzenia, aby udowodnić swą niewinność, zażądali powołania świadków na swoją obronę. Sąd początkowo się zgodził. Jednak przeciwko temu ze zdaniem odrębnym wystąpił pełniący obowiązki

⁵⁹ Ibidem, k. 233.

⁶⁰ НГАБ, зesp. 159 (Минский уездный суд), инв. 1, sygn. 6672, Дело Минского полицейского суда о пении запрещенного гимна Головинной с дочерьми и др., 1861 г., к. 1.

⁶¹ Ibidem, k. 7–8.

⁶² Ibidem, k. 33, 41–42.

członka-komisarza Kononow. Przekonywał on, że do podjęcia decyzji o winie wystarczy zeznania policjantów, a w przypadku ich zakwestionowania oskarżeni mogą powołać swoich świadków dopiero w postępowaniu apelacyjnym. Z argumentami Kononowa zgodził się członek sądu Lisiewicz, dlatego decyzja o wezwaniu świadków w sprawie Niemiry i Kamińskiego została uchylona, a zapadł wyrok skazujący⁶³. Jednocześnie Kononow nie wyraził sprzeciwu wobec powołania świadków przez innego oskarżonego – stolarza Ferdynanda Matusiewicza, który twierdził, że nie mógł śpiewać tego dnia z powodu bólu zęba. Uwzględniając zeznania świadków obrony oraz dodatkowe przesłuchanie policjantów, które ujawniło ich niepewność co do śpiewania hymnu przez Matusiewicza, 28 września sąd postanowił go uniewinnić⁶⁴. Kolejny oskarżony, były urzędnik Mińskiej Izby Skarbowej Julian Brylewski, stawiał się w sądzie dopiero 11 listopada. Do tego czasu nie można było mu doręczyć wezwania. Za udział w dwóch przypadkach śpiewania hymnów, 20 i 27 sierpnia, został skazany na 10 dni aresztu i grzywnę w wysokości 10 rubli⁶⁵.

Po rozstrzygnięciu tej sprawy miński gubernator Edward Keller wyraził niezadowolenie z pracy sądu – zarówno z przewlekłości postępowania sądowego, jak i łagodności wyroków. 19 września, dzień po rozprawie sądowej, gubernator zażądał natychmiastowego przesłania końcowych wyroków sądu w tej sprawie. W odpowiedzi na uwagi gubernatora sąd (najprawdopodobniej w osobie sędziego powiatowego Wojciechowskiego) odważył się odmówić spełnienia tych żądań. W odpowiedzi sądu stwierdzono, że zgodnie z prawem musi on przestrzegać wszystkich wymogów i formalności⁶⁶.

Warto przytoczyć jeszcze jeden przykład z praktyki Mińskiego Sądu Policyjnego. Pod koniec października 1861 r. ponownie zostały oskarżone o śpiewanie hymnu i pociągnięte do odpowiedzialności właścicielka ziemska Aniela Gołownina wraz z dwiema córkami. Na rozprawie wyjaśniła, że nie śpiewała hymnu, a jedynie klęczała podczas śpiewu, gdyż w tym momencie źle się poczuła. Córki natomiast, według jej słów, uklękły nie po to, by śpiewać hymn wraz z innymi, a jedynie po to, by pomóc matce. Świadkowie-policjanci nie byli w stanie jednoznacznie potwierdzić, że Gołownina i jej córki śpiewały. Na tej podstawie sąd wydał wyrok uniewinniający⁶⁷.

Jak wynika z tych przykładów, informacje przekazywane przez policję dotyczące oskarżenia konkretnej osoby musiały być potwierdzone zeznaniami naocznych świadków. Sąd policyjny oceniał te zeznania według formalnej teorii dowodów. Zeznania policjantów nie były uznawane przez sąd za niepodważalną prawdę,

⁶³ Ibidem, k. 33.

⁶⁴ Ibidem, k. 52.

⁶⁵ Ibidem, k. 66–67.

⁶⁶ Ibidem, k. 45–47.

⁶⁷ Ibidem, sygn. 6679, Дело Минского полицейского суда о пении запрещённого гимна 20 октября 1861 г. в Минском римско-католическом кафедральном костёле, 1861 г., k. 19.

a przynajmniej nie zawsze były tak traktowane. Jeśli świadkowie ze strony policji nie byli konsekwentni w swoich zeznaniach lub nie byli ich pewni, sąd wydawał wyroki uniewinniające. W praktyce sądów policyjnych często zdarzało się, że policjanci nie decydowali się na potwierdzenie oskarżeń zawartych w raportach ich przełożonych. Oprócz niechęci do składania fałszywych zeznań pod przysięgą wpływ na to miała również presja opinii publicznej, a nawet groźby⁶⁸. W związku z tym generał Piotr Mejer, przewodniczący Mińskiej Komisji Śledczej, powołanej w 1861 r. do rozpatrywania najważniejszych spraw politycznych, za główny problem sądów policyjnych uznawał wymóg składania przysięgi przez świadków oskarżenia⁶⁹. Inne osoby, poza policjantami, z reguły w ogóle nie chciały zeznawać przeciwko oskarżonym. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych zarzucało duchowieństwu katolickiemu nakłanianie do składania fałszywych zeznań w sądach policyjnych⁷⁰. Podczas rozpraw, zgodnie z przepisami prawa, obecny był także prokurator powiatowy. Jednak z analizy badanych dokumentów nie wynika, aby w jakikolwiek sposób ingerował w pracę sądu lub próbował wpływać na jego decyzje w celu wydania wyroków skazujących.

Jeśli chodzi o rodzaje manifestacji, za które mieszkańcy guberni zachodnich byli stawiani przed sądy policyjne, istniała różnica między guberniami północno-zachodnimi (wileńską, kowieńską, grodzieńską, mińską, mohylewską) a guberniami południowo-zachodnimi (kijowską, wołyńską, podolską). W guberniach białorusko-litewskich zdecydowana większość rozpatrywanych spraw dotyczyła śpiewania hymnów w kościołach. Na przykład w Mińskim Sądzie Policyjnym wszystkie sprawy, z wyjątkiem jednej, dotyczyły właśnie tego zarzutu⁷¹, przy czym ta jedna sprawa również wiązała się ze śpiewem, a dotyczyła pobicia sołtysa wsi, gdy próbował przerwać śpiewy⁷². W sądach policyjnych guberni ukraińskich, oprócz spraw o śpiewanie zakazanych hymnów, pojawiało się wiele spraw dotyczących noszenia symboli lub tradycyjnego stroju polskiego (a w niektórych przypadkach ukraińskiego). Spotykano tu również sprawy o znieważenie urzędników państwowych⁷³.

⁶⁸ М.П. Мейер, *Подготовка к польскому мятежу в Минской губернии в 1861 г.*, Белград–Минск 2019, s. 52; В. Дьяков i in. (red.), *Революционный подъем...*, s. 378.

⁶⁹ М.П. Мейер, *Подготовка к польскому мятежу...*, s. 52.

⁷⁰ РГИА, зesp. 1282 (Канцелярия министра внутренних дел), inw. 2, sygn. 344, Дело по проекту князя Гагарина об учреждении в Западном крае высших уголовных судов, 1863 г., к. 8.

⁷¹ НГАБ, зesp. 159 (Минский уездный суд), inw. 1, sygn. 6690, Ведомость Минского полицейского суда о лицах, подверженных суждению, 1861–1862 гг., к. 1–6.

⁷² Ibidem, sygn. 6689, Указы и предписания относительно мер для прекращения образовавшихся в Западном крае беспорядков 1861–1864 гг., к. 40–45.

⁷³ В. Шандра, О. Карліна, *Польські маніфестації...*, s. 81; Державний архів Хмельницької області (Chmielnicki), зesp. 270 (Каменецкий временный полицейский суд), Инвентарная опись nr 1, 2 [inwentarz spraw wchodzących w skład zespołu]; Державний архів Рівненської області (Równie), зesp. 368 (Дубенський тимчасовий поліцейський суд), inw. 1 [inwentarz spraw wchodzących w skład zespołu]; Центральний державний історичний архів України (Kijów), зesp. 488 (Киевский полицейский суд), inw. 1 [inwentarz spraw wchodzących w skład zespołu].

Najbardziej intensywna działalność sądów policyjnych przypada na okres od września do końca 1861 r. Przykładowo w Mińskim Sądzie Policyjnym wydano wówczas 97 wyroków, a w ciągu kolejnych jedenastu miesięcy – zaledwie 28. Wraz z wygasaniem ruchu manifestacyjnego naturalnie malało również obciążenie sądów policyjnych.

Tabela 1. Liczba oskarżonych i wyroków sądów policyjnych
w latach 1861–1862

Gubernia	Poddani sądowi (osoby)			Grzywny (rubel)			Dane na dzień
	Ogółem	Zwolnieni bez kary	Skazani	Zasądzone	Średnio na jednego skazanego	Ściągnięte	
Kijowska	226*	121	67 (35,6%)	4568,50	68,19	832 (18,2%)	1.06.1862
Podolska	108*	17	11 (39,3%)	1236,00	112,36	716 (57,9%)	
Wołyńska	401*	75	220 (74,6%)	14850,00	67,50	10693 (72,0%)	
Wileńska	107	91	16 (15,0%)	431,33	26,96	146,33 (33,9%)	10.07.1862
Grodzieńska	15	9	6 (40,0%)	230,00	38,33	0	
Kowieńska	51	46	5 (9,8%)	55,00	11,00	45 (81,8%)	
Mińska	125	90	35 (28,0%)	430**	13,85	415 (96,5%)	1.12.1862
Mohylewska	45	24	22 (47,8%)	485,00	22,05	35 (7,2%)	18.09.1862
Ogółem	1078	473	382 (44,7%)	21855,83	57,21	12882,33 (58,9%)	–

* Nie udało się ustalić dokładnej przyczyny niezgodności danych dla tych guberni między ogólną liczbą poddanych sądowi a sumą zwolnionych i skazanych.

** Uwzględniono jedynie 32 znane kwoty grzywnien spośród 35 skazanych.

Źródło: РГИА, zesp. 1282 (Канцелярия министра внутренних дел), inw. 1, sygn. 111, Дело по донесениям губернаторов о деятельности временных полицейских судов, введенных в западных губерниях в связи с антиправительственными выступлениями, 1861–1869 гг., к. 6, 17, 21, 26; НГАБ, zesp. 159 (Минский уездный суд), inw. 1, sygn. 6690, Ведомость Минского полицейского суда о лицах, подверженных суждению, 1861–1862 гг., к. 1–6.

W tabeli 1 przedstawiono dane dotyczące liczby oskarżonych oraz kwot grzywien nałożonych przez sądy policyjne od momentu ich powstania do okresu czerwiec–grudzień 1862 r., z podziałem na gubernie. Tabela została opracowana na podstawie raportów gubernatorów przesyłanych do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych oraz akt Mińskiego Sądu Policyjnego. Dane dla guberni północno-zachodnich są zbliżone do ostatecznych dla całego okresu funkcjonowania tych sądów. Jak wynika z dokumentów przeanalizowanych w toku badań, od połowy 1862 r. sądy policyjne w tym regionie, jeśli w ogóle rozpatrywały sprawy, to tylko sporadycznie⁷⁴.

⁷⁴ РГИА, zesp. 1282 (Канцелярия министра внутренних дел), inw. 1, sygn. 111, Дело по донесениям губернаторов о деятельности временных полицейских судов, введенных в западных

W губерниях południowo-zachodnich sądy policyjne działały nadal po zakończeniu ruchu manifestacyjnego lat 1861–1862, rozpatrując głównie sprawy dotyczące noszenia zakazanych ubiorów lub symboli. W guberniach kijowskiej i podolskiej funkcjonowały co najmniej do 1868 r., a w wołyńskiej – do 1870 r.⁷⁵ W praktyce sądy policyjne nigdy nie zostały formalnie zniesione żadnym aktem prawnym i istniały aż do 1872 r., kiedy w guberniach zachodnich zaczęto wprowadzać reformę sądową z 1864 r.⁷⁶

Na podstawie tych danych można przypuszczać, że łączna liczba oskarżonych przez sądy policyjne w guberniach zachodnich w okresie od końca sierpnia 1861 do końca 1862 r. wyniosła około 1100 osób. Biorąc pod uwagę masowość ruchu manifestacyjnego, stanowiło to jedynie niewielką część jego uczestników. Decyzje o uznaniu winy i wymierzeniu kary zapadały jeszcze rzadziej – dotyczyły tylko około 400 osób. Ponad połowa skazanych pochodziła z jednej guberni – wołyńskiej (nie mniej niż 220 osób), gdzie działały jednocześnie dwa sądy policyjne.

Przedstawione statystyki dotyczące liczby oskarżonych i skazanych w poszczególnych guberniach nie są reprezentatywne, aby ocenić skalę ruchu manifestacyjnego. Świadczą jednak o stopniu zaangażowania i strategii administracji gubernialnej w wykorzystywaniu sądów policyjnych. Jak już wspomniano, gubernatorzy otrzymali od ministra spraw wewnętrznych polecenie, aby postawić przed sądem wybranych, a nie wszystkich uczestników manifestacji. Poza tym gubernatorzy i generał-gubernatorzy stosowali alternatywne metody represji: przekazywanie podejrzanych sądom wojskowym, stosowanie kar administracyjnych (zesłanie poza gubernię lub przeniesienie do innej miejscowości w granicach guberni, areszt, zwolnienie z pracy lub degradację, wydalenie z uczelni, objęcie nadzorem policyjnym) czy po prostu słowne upomnienia lub nagany⁷⁷.

губерниях в связи с антиправительственными выступлениями, 1861–1869 гг., к. 33; НГАБ, зesp. 159 (Минский уездный суд), inw. 1, sygn. 6690, Ведомость Минского полицейского суда о лицах, подверженных суждению 1861–1862 гг., к. 1–6; Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas (Wilno), зesp. 952 (Виленский полицейский суд 1-й инстанции), inw. 1 [inwentarz spraw wchodzących w skład zespołu].

⁷⁵ Державний архів Хмельницької області (Chmielnicki), зesp. 270 (Каменецкий временный полицейский суд), inw. 1–2 [inwentarz spraw wchodzących w skład zespołu]; Державний архів Рівненської області (Równe), зesp. 368 (Дубенський тимчасовий поліцейський суд), inw. 1 [inwentarz spraw wchodzących w skład zespołu]; Центральний державний історичний архів України (Київ), зesp. 488 (Киевский полицейский суд), inw. 1 [inwentarz spraw wchodzących w skład zespołu].

⁷⁶ РГИА, зesp. 1282 (Канцелярия министра внутренних дел), inw. 2, sygn. 358, Доклад по юрисконсультской части, 23 января 1872 г., к. 129.

⁷⁷ РГИА, зesp. 1282 (Канцелярия министра внутренних дел), inw. 1, sygn. 111 [Poufne pismo tymczasowego gubernatora wojskowego mińskiego do P. Wałujewa, 13 kwietnia 1862 r.], к. 6–7; В. Дьяков і in. (red.), *Революционный подъем...*, s. 90, 382.

Jak wynika ze statystyki, większość oskarżonych została uniewinniona. Świadczy to o tym, że sądy policyjne zachowywały dużą niezależność od gubernatorów w podejmowaniu decyzji. Oprócz wyroków uniewinniających lub skazujących niektóre sądy policyjne (przynajmniej grodzieński, wileński i mohylewski) orzekały o pozostawieniu oskarżonych w stanie podejrzenia⁷⁸. Tego rodzaju werdykt był przewidziany przez ówczesne rosyjskie ustawodawstwo sądowe, co było sprzeczne z zasadą domniemania niewinności. Jednak w przypadku sądów policyjnych faktycznie oznaczał zwolnienie od kary.

Dostępne są dane dotyczące oskarżonych przez miński sąd policyjny w podziale według płci. Większość stanowiły kobiety – 69 z ogólnej liczby 125 (55,2%). Wobec kobiet sąd wykazywał znacznie większą pobłażliwość i częściej odstępował od wymierzenia kary (84%) niż w przypadku mężczyzn (57,1%)⁷⁹.

Jeśli chodzi o wysokość kar, wszyscy uznani za winnych, zarówno mężczyźni, jak i kobiety, byli karani grzywną, a mężczyźni dodatkowo karani byli aresztem. Przepisy o sądach policyjnych przewidywały szeroki zakres kar, co dawało sędziom znaczną swobodę decyzyjną. Jak wynika z danych w tabeli, wysokość grzywny była zróżnicowana w zależności od guberni. Najwyższe kwoty nakładano w guberniach ukraińskich. W guberni wołyńskiej średnia wysokość grzywny wynosiła 67,5 rubla, co przy wyjątkowo dużej liczbie skazanych (nie mniej niż 220) i wysokim odsetku wyegzekwowanych środków (72%) skutkowało pozyskaniem ogromnej sumy 10 693 rubli w ciągu dziewięciu miesięcy funkcjonowania sądów policyjnych (83% całkowitej sumy we wszystkich dziewięciu guberniach zachodnich). Jeśli chodzi o czas aresztu dla mężczyzn, w trakcie badań dostępne były jedynie dane z sądów policyjnych w guberniach mohylewskiej i mińskiej. Sąd policyjny w Mohylewie skazał wszystkich dziewięciu uznanych za winnych mężczyzn na minimalny wymiar kary – trzy dni⁸⁰. W mińskim sądzie policyjnym czas aresztu był bardziej zróżnicowany – od dwóch do dziesięciu dni. Najczęściej orzekaną karą były minimalne trzy dni (w ośmiu przypadkach ze znanych 20). W jednym przypadku miński sąd policyjny wymierzył karę dwóch dni aresztu⁸¹, co było poniżej ustawowego minimum. Przepisy o sądach policyjnych nie precyzowały miejsc odbywania kary aresztu przez skazanych. Miński sąd policyjny najczęściej kierował ich do wojskowego aresztu garnizonowego.

⁷⁸ РГИА, зesp. 1282 (Канцелярия министра внутренних дел), инв. 1, sygn. 111, Ведомость о действиях временных полицейских судов в губерниях Виленской, Гродненской и Ковенской, 10 июля 1862 г., к. 21.

⁷⁹ НГАБ, зesp. 159 (Минский уездный суд), инв. 1, sygn. 6690, Ведомость Минского полицейского суда о лицах, подверженных суждению, 1861–1862 гг., к. 1–6.

⁸⁰ РГИА, зesp. 1282 (Канцелярия министра внутренних дел), инв. 1, sygn. 111 [Poufne pismo gubernatora mohylewskiego do P. Wałujewa, 14 sierpnia 1862 г.], к. 23.

⁸¹ НГАБ, зesp. 159 (Минский уездный суд), инв. 1, sygn. 6690, Ведомость Минского полицейского суда о лицах, подверженных суждению, 1861–1862 гг., к. 1–6.

Natomiast w przypadku skazania urzędników sądu cywilnego karę odbywano w kancelarii tego sądu⁸².

Zgodnie z przepisami o sądach policyjnych wydane przez nie wyroki można było zaskarżyć w sądach apelacyjnych, które mieściły się w Wilnie i Kijowie. Przepisy te nie określały jednak, które sądy policyjne pierwszej instancji podlegały konkretnym sądom apelacyjnym. W związku z tym pojawił się problem z wniesieniem apelacji od wyroków sądów policyjnych w guberniach mińskiej i mohylewskiej, ponieważ formalnie nie podlegały one jurysdykcji generał-gubernatorów wileńskiego ani kijowskiego. Wiadomo, że wileński sąd apelacyjny nie przyjmował apelacji z mińskiego sądu policyjnego do grudnia 1861 r., do czasu uregulowania tej kwestii⁸³. Ważną cechą sądów policyjnych był krótki czas wymierzania kar. Wprowadzenie drugiej instancji sądowej było sprzeczne z tym celem, tym bardziej że utworzono jedynie dwa sądy apelacyjne dla ogromnego obszaru terytorialnego. W rezultacie od rozpoczęcia sprawy do jej rozstrzygnięcia mogły minąć tygodnie, a nawet miesiące. Sądy apelacyjne, w których prokuratorzy mogli zaskarżać wyroki uniewinniające, miały przede wszystkim gwarantować nieuchronność kary dla uczestników manifestacji. Jednak przynajmniej wileński sąd apelacyjny, podobnie jak sądy pierwszej instancji, wydawał wiele wyroków uniewinniających⁸⁴.

4. Ówczesna ocena sądów policyjnych

Sądy policyjne zostały powołane przez władze jako narzędzie represji wobec manifestacji nastrojów antyrządowych oraz zapobiegania takim działaniom. Były one wprowadzane wyłącznie w guberniach zachodnich i w okolicznościach nasilenia manifestacji antyrządowych. W związku z tym przedstawiciele władz oceniali je pod względem ich skuteczności w osiąganiu tego celu.

Jak już wspomniano, różny był stopień wykorzystania sądów policyjnych do walki z ruchem manifestacyjnym w guberniach białorusko-litewskich i ukraińskich. W tych ostatnich były one częściej wykorzystywane do karania uczestników manifestacji. Można więc sądzić, że lokalna administracja była bardziej zadowolona z funkcjonowania sądów policyjnych. Natomiast w guberniach północno-zachodnich władze gubernialne niechętnie korzystały z nich do tłumienia ruchu manifestacyj-

⁸² Ibidem, sygn. 6672, Дело Минского полицейского суда о пении запрещенного гимна Головинной с дочерьми и др., 1861 г., к. 33, 41, 68; sygn. 6679, Дело Минского полицейского суда о пении запрещенного гимна 20 октября 1861 г. в Минском римско-католическом кафедральном костёле, 1861 г., к. 13.

⁸³ Ibidem, sygn. 6689, Указы и предписания относительно мер для прекращения образовавшихся в Западном крае беспорядков 1861–1864, к. 28, 54.

⁸⁴ В. Дьяков i in. (red.), *Революционный подъем...*, s. 38.

nego. Można to stwierdzić zarówno na podstawie niewielkiej liczby oskarżonych przekazywanych przez władze do sądów policyjnych, jak i wypowiedzi niektórych gubernatorów.

W Mohylewie sąd policyjny nie zaczął działać od razu. W Witebsku istniał wyłącznie *de iure*. Świadczy to o tym, że gubernatorzy woleli stosować inne metody tłumienia ruchu manifestacyjnego. W październiku 1861 r. pełniący obowiązki gubernatora grodzieńskiego Eduard Biełocki pisał do generał-gubernatora Nazimowa, że pociągnięcie do odpowiedzialności uczestników manifestacji przez sądy policyjne było praktycznie niemożliwe⁸⁵. Gubernator miński E. Keller nie tylko krytykował sądy policyjne, ale także zaproponował ich reformę. W październiku 1861 r. pisał do ministra spraw wewnętrznych Wałujewa, że sądy policyjne w walce z przestępstwami politycznymi nie spełniają pokładanych w nich oczekiwań. Gubernator był niezadowolony z faktu, że dla sądów tych najważniejsze było przestrzeganie formalnych wymogów prawa, a nie osiągnięcie celu, jakim było powstrzymanie politycznych niepokojów. Kellerowi nie podobały się wyroki uniewinniające ani wysokość kar. Powiatowego sędziego Wojciechowskiego oskarżył o sympatię dla ruchu manifestacyjnego. Dodał przy tym, że nawet gdyby prawo pozwalało go zastąpić, i tak nie znalazłoby odpowiednich kandydatów na to stanowisko, którzy potrafiliby zdystansować się od swoich uczuć patriotycznych. Keller uznał za konieczne wprowadzenie zmian w organizacji i działalności sądów policyjnych. Przede wszystkim proponował, aby składy sądów policyjnych były w pełni tworzone z urzędników przyjezdnych. Ponadto wysunął pomysł utworzenia co najmniej trzech sądów policyjnych w każdej guberni, które nie miałyby charakteru stacjonarnego, lecz byłyby mobilne i rozpatrywały sprawy na miejscu. Kolejną jego propozycją było zniesienie wymogu składania przez funkcjonariuszy policji przysięgi podczas zeznań przed sądem. Sugerował też, aby odpowiedzialności przed sądami policyjnymi podlegali nie tylko ci, którzy śpiewali hymny polityczne, ale wszyscy, którzy znajdowali się w kościele podczas ich wykonywania⁸⁶.

W trakcie badań odnaleziono tylko jedną pozytywną opinię lokalnych władz gubernialnych o sądach policyjnych. 15 września 1861 r. wileński gubernator cywilny Michaił Pochwisniew pisał do ministra spraw wewnętrznych Wałujewa, że śpiewanie zakazanych hymnów w kościołach zostało powstrzymane właśnie dzięki działalności sądu policyjnego⁸⁷. Możliwe jednak, że gubernator po prostu chciał się przypodobać ministrowi.

⁸⁵ Ibidem, s. 457.

⁸⁶ НГАБ, зesp. 295, інw. 1, sygn. 1405, Дело о перемещении и увольнении должностных лиц за подозрение в участии в революционном движении, 1861–1862, к. 116; Д.Ч. Матвейчык (red.), Паўстанне 1863–1864 гадоў у Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай Губернях: дакументы і матэрыялы Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі, Мінск 2014, s. 46–47.

⁸⁷ В. Дьяков і ін. (red.), Революционный подъем..., s. 276.

Wyjątkowo negatywnie działalność sądów policyjnych w guberniach północno-zachodnich oceniali funkcjonariusze korpusu żandarmów⁸⁸. Informując zwierzchnictwo w Petersburgu o sytuacji w terenie, podkreślali oni nieprzydatność sądów policyjnych w walce z antyrządowymi niepokojami. Wskazywali na stronnictwo sądów na korzyść oskarżonych, a także na niechęć miejscowych mieszkańców do składania zeznań przeciwko oskarżonym i, przeciwnie, gotowość do zeznawania na ich korzyść. W jednym z raportów stwierdzono, że samo wprowadzenie sądów policyjnych początkowo wywołało strach wśród ludności, jednak wkrótce ich działalność przestała powstrzymywać przed popełnianiem zakazanych czynów, a śpiewanie hymnów w kościołach wznowiono⁸⁹. Według naczelnika żandarmerii w guberniach zachodnich Aleksandra Gildebranta działalność sądów policyjnych można było uznać za skuteczną jedynie w guberni wołyńskiej⁹⁰.

O pobłażliwości, a nawet współczuciu sądów policyjnych wobec uczestników antyrządowych manifestacji pisali niektórzy przedstawiciele rosyjskiej biurokracji w swoich wspomnieniach⁹¹. Wśród nich był Michaił Murawjow, który w 1863 r. został mianowany generałem-gubernatorem wileńskim i kierował tłumieniem powstania w guberniach białorusko-litewskich. Podkreślał on bezkarność działań szlachty w przededniu powstania i nazywał sądy policyjne kpina ze słabego rządu⁹².

To, że sądy policyjne nie spełniły oczekiwań władz, przyznało również Ministerstwo Sprawiedliwości. Nie tłumaczono tego jednak nieudanym pomysłem na te sądy, lecz ich niewłaściwym wdrożeniem z powodu niedopełniania obowiązków przez urzędników⁹³. Gdy zimą 1863 r., w związku z rozszerzeniem styczniowego powstania na gubernie zachodnie, priorytetem władz ponownie stało się stłumienie politycznych niepokojów, Ministerstwo Sprawiedliwości opowiedziało się za dalszym wykorzystywaniem sądów policyjnych. Jednak z uwagi na wcześniejsze doświadczenia zaproponowano, by pociągać sędziów do odpowiedzialności za „niewypełnianie obowiązków” i usuwać ich ze stanowisk⁹⁴. W tym celu apelacyjne sądy policyjne miały informować administracje gubernialne o przypadkach niewłaściwego postępowania sędziów sądów policyjnych. Administracje gubernialne miały nato-

⁸⁸ Oddzielny Korpus Żandarmów — zmilitaryzowana służba w Imperium Rosyjskim (1827–1917), pełniąca funkcje policji politycznej: nadzór nad porządkiem, zwalczanie przestępstw państwowych i prowadzenie śledztw w ich sprawie, inwigilacja osób uznawanych za „niepewne” itp.

⁸⁹ В. Дьяков і in. (red.), *Революционный подъем...*, s. 38, 74, 89, 378, 536, 606.

⁹⁰ Ibidem, s. 90.

⁹¹ М.П. Мейер, *Подготовка к польскому мятежу...*, s. 51–52; И.А. Никотин, *Из записок Ивана Акимовича Никотина*, „Русская Старина” 1902, nr 7, s. 74.

⁹² М.Н. Муравьев, *Записки его об управлении Северо-Западным краем и об усмирении в нем мятежа 1863–1866 гг.*, „Русская Старина” 1882, nr 11, s. 409.

⁹³ РГИА, зesp. 1282 (Канцелярия министра внутренних дел), inw. 2, sygn. 344, Дело по проекту князя Гагарина об учреждении в Западном крае высших уголовных судов, 1863 г., к. 14.

⁹⁴ Ibidem.

miast nakładać na sędziów kary administracyjne lub wszczynać ich ściganie w trybie karnym za przestępstwa urzędnicze⁹⁵. Pomysł ten został poparty przez ministra spraw wewnętrznych i w marcu 1863 r. zatwierdzony przez cesarza. Planowano również aktualizację regulacji dotyczących sądów policyjnych z 5 sierpnia 1861 r. Wkrótce jednak, w obliczu eskalacji oporu zbrojnego i przejścia władz do stosowania surowych środków administracyjnych i wojskowych w celu jego stłumienia, idea rewitalizacji sądów policyjnych straciła na znaczeniu.

Źródła narracyjne, ukazujące działalność sądów policyjnych z perspektywy oskarżonych lub przedstawicieli społeczeństwa niepowiązanych z rosyjskimi władzami, nie zostały odnalezione podczas badań. Na podstawie dostępnych danych można jednak przypuszczać, że władze nie osiągnęły zamierzonego celu, by społeczeństwo (w tym uczestnicy manifestacji) postrzegało kary wymierzane przez te sądy jako uzasadnione. Na przykład oskarżeni przed sądem policyjnym w Mińsku w większości nie przyznawali się do winy. W przypadku wyroków skazujących często wyrażali swoje niezadowolenie (szczególnie gdy kara była wyższa niż minimalna). W tym kontekście wymowna jest sytuacja, która miała miejsce 25 października 1861 r. Kiedy na posiedzenie mińskiego sądu policyjnego zostali wezwani oskarżeni z Nowogródka w sprawie śpiewania hymnu, grupa mieszkańców Mińska (prawdopodobnie również oskarżonych) zorganizowała spotkanie, podczas którego ponownie zaśpiewano zakazany przez władze hymn⁹⁶. Kary wymierzane przez sądy policyjne były postrzegane przez antyrządowo nastawioną część społeczeństwa jako niesprawiedliwe. W związku z tym organizowano zbiórki pieniędzy na pokrycie grzywnien oraz pomoc żywnościową dla osób odbywających kary aresztu⁹⁷.

Zakończenie

Sądy policyjne zostały utworzone w zachodnich guberniach Imperium Rosyjskiego pod koniec sierpnia 1861 r. w celu karania uczestników antyrządowych manifestacji. Powstały one na bazie sądów powiatowych w miastach gubernialnych, a w ich skład wchodził także urzędnik administracji. Jurysdykcji sądów policyjnych podlegały drobniejsze czyny o charakterze politycznym, niezwiązane z przemocą ani wezwaniem do niej. Najczęściej były to: śpiewanie polskich hymnów patriotycznych, noszenie polskich symboli i tradycyjnego polskiego stroju. Inicjatorem i głównym autorem pomysłu wprowadzenia sądów policyjnych był minister spraw wewnętrznych Wałujew. Ich głównym celem było szybkie wymierzanie kar, ale

⁹⁵ Ibidem, k. 15.

⁹⁶ В. Дьяков i in. (red.), *Революционный подъем...*, s. 537–538.

⁹⁷ М.П. Мейер, *Подготовка к польскому мятежу...*, s. 53; В. Дьяков i in. (red.), *Революционный подъем...*, s. 538.

w formie wyroku sądowego (a nie decyzji gubernialnej administracji w trybie administracyjnym). Miało to podkreślić legalność kar i pomóc uniknąć oskarżeń władz o bezprawne działania. Dlatego procesy w sądach policyjnych były jawne dla oskarżonego, co nie było przewidziane w ówczesnym zwyczajnym postępowaniu karnym Imperium Rosyjskiego.

Działalność sądów policyjnych w poszczególnych guberniach była zróżnicowana – pod względem liczby oskarżonych, stopnia represyjności, wysokości wymierzanych kar za te same czyny oraz egzekwowania grzywien. Świadczy to o tym, że sądy policyjne nigdy nie stały się instytucją prawną o jasno określonych i przejrzystych normach działania, raczej były doraźnym narzędziem administracji gubernialnej do zwalczania przejawów politycznej nielojalności ludności. Treść i wyniki działalności sądów policyjnych zależały od czynników subiektywnych – podejścia konkretnego gubernatora lub generał-gubernatora do walki z ruchem manifestacyjnym, a także stopnia lojalności członków sądu wobec władz rosyjskich. Najaktywniej sądy te działały w guberniach ukraińskich. Ponieważ miały one realizować konkretny cel na określonym obszarze – powstrzymać ruch manifestacyjny w zachodnich guberniach, ich działalność została ograniczona lub zakończona już w 1862 r., gdy cel ten został osiągnięty.

W większości przypadków sądy policyjne uniewinniały oskarżonych lub odstępowaly od wymierzania kar. Wywoływało to oburzenie władz i oskarżenia sędziów o sympatyzowanie z podsądnymi, zwłaszcza w guberniach białorusko-litewskich. Jednocześnie wyroki skazujące i kary nakładane przez sądy policyjne były powszechnie postrzegane przez oskarżonych jako niesprawiedliwe. Wykorzystanie sądów policyjnych do walki z ruchem manifestacyjnym w latach 1861–1862 ugruntowały wśród władz przekonanie o konieczności stosowania bardziej zdecydowanych i surowych metod represji. Znalazło to odzwierciedlenie w polityce Imperium Rosyjskiego wobec zachodnich guberni w kolejnych dekadach.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas (Wilno), zesp. 952 (Виленский полицейский суд 1-й инстанции), inw. 1 [inwentarz spraw wchodzących w skład zespołu].
- Державний архів Рівненської області (Równe), zesp. 368 (Дубенський тимчасовий поліційний суд), inw. 1 [inwentarz spraw wchodzących w skład zespołu].
- Державний архів Хмельницької області (Chmielnicki), zesp. 270 (Каменецкий временный полицейский суд), inw. 1–2 [inwentarz spraw wchodzących w skład zespołu].
- НГАБ, zesp. 159 (Минский уездный суд), inw. 1, sygn. 6672, Дело Минского полицейского суда о пении запрещенного гимна Головинной с дочерьми и др., 1861 г.

- НГАБ, zesp. 159 (Минский уездный суд), inw. 1, sygn. 6679, Дело Минского полицейского суда о пении запрещённого гимна 20 октября 1861 г. в Минском римско-католическом кафедральном костёле, 1861 г.
- НГАБ, zesp. 159 (Минский уездный суд), inw. 1, sygn. 6689, Указы и предписания относительно мер для прекращения образовавшихся в Западном крае беспорядков, 1861–1864 гг.
- НГАБ, zesp. 159 (Минский уездный суд), inw. 1, sygn. 6690, Ведомость Минского полицейского суда о лицах, подверженных суждению, 1861–1862 гг.
- НГАБ, zesp. 295 (Канцелярия минского губернатора), inw. 1, sygn. 1405, Дело о перемещении и увольнении должностных лиц за подозрение в участии в революционном движении, 1861–1862 гг.
- НГАБ, zesp. 1430 (Канцелярия витебского гражданского губернатора), inw. 1, sygn. 30894, Дело об учреждении в г. Витебске временного полицейского суда 1861 г.
- РГИА, zesp. 908 (Валуев Пётр Александрович), inw. 1, sygn. 115, Переписка (преимущественно, телеграфная) министров внутренних дел П.А. Валуева, С.С. Ланского и др. с губернаторами и др. лицами., 1860–1880 гг.
- РГИА, zesp. 1263 (Комитет министров), inw. 1, sygn. 2901, Комитет министров. Журналы июля 1861 года.
- РГИА, zesp. 1263 (Комитет министров), inw. 1, sygn. 2904, Комитет министров. Приложения к журналам июля 1861 года. Часть III-я.
- РГИА, zesp. 1282 (Канцелярия министра внутренних дел), inw. 1, sygn. 20, Дело об учреждении в Западных губерниях временных полицейских судов, введении военного положения и принятии других мер к прекращению антиправительственных выступлений и пропаганды, 1861 г.
- РГИА, zesp. 1282 (Канцелярия министра внутренних дел), inw. 1, sygn. 111, Дело по донесениям губернаторов о деятельности временных полицейских судов, учрежденных в Западных губерниях в связи с антиправительственными выступлениями, 1862–1869 гг.
- РГИА, zesp. 1282 (Канцелярия министра внутренних дел), inw. 2, sygn. 334, Дело о введении 9-ти западных губерниях управления аналогичного с управлением в центральных губерниях России, 1862–1863 гг.
- РГИА, zesp. 1282 (Канцелярия министра внутренних дел), inw. 2, sygn. 344, Дело по проекту князя Гагарина об учреждении в Западном крае высших уголовных судов, 1863 г.
- РГИА, zesp. 1282 (Канцелярия министра внутренних дел), inw. 2, sygn. 358, Дело о введении в Западных губерниях мировых судебных учреждений, 1871–1883 гг.
- Центральний державний історичний архів України (Kijów), zesp. 488 (Киевский полицейский суд), inw. 1 [inwentarz spraw wchodzących w skład zespołu].

Źródła drukowane

Korwin-Milewski H., *Siedemdziesiąt lat wspomnień (1855–1925)*, Poznań 1930.

Валуев П.А., *Дневник П.А. Валуева, министра внутренних дел*, т. 1, Москва 1961.

- Временное положение о полицейских судах, учреждаемых в некоторых западных губерниях, 5 августа 1861 г.* [w:] *Полное собрание законов Российской империи*, zbiór 2, t. 36, 1861, oddział 2, nr 37327.
- Долбилов М.Д., Миллер А.И. (red.), *Западные окраины Российской империи*, Москва 2006.
- Дьяков В. i in. (red.), *Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861–1862 гг.*, Москва 1964.
- Маевский И., *Гродненская процессия 14 Августа 1861 года*, „Русская Старина”, 1891 nr 5, s. 489–497.
- Матвейчык Д.Ч. (red.), *Паўстанне 1863–1864 гадоў у Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай Губернях: дакументы і матэрыялы Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі*, Мінск 2014.
- Мейер М.П., *Подготовка к польскому мятежу в Минской губернии в 1861 г.*, Белград–Минск 2019.
- Никотин И.А., *Из записок Ивана Акимовича Никотина*, „Русская Старина” 1902, nr 7, s. 61–80.
- Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный. Издание 1857 года*, t. XV, ks. 1, Санкт-Петербург 1857.

Opracowania

- Kaczyńska E., *Ludzie ukarani. Więzienia i system kar w Królestwie Polskim 1815–1914*, Warszawa 1989.
- Kaczyńska E., *Człowiek przed sądem: społeczne aspekty przestępczości w Królestwie Polskim (1815–1914)*, Warszawa 1994.
- Kieniewicz S., *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983.
- Komar J., *Warszawskie manifestacje patriotyczne 1860–1861*, Warszawa 1970.
- Komar J., *Grodzieńskie manifestacje przed powstaniem styczniowym*, „Przegląd Historyczny” 1960, nr 1, s. 95–122.
- Korobowicz A., Witkowski W., *Prawo i sądy na zabranych wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XIX w.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2003, t. 55, z. 1, s. 61–84.
- Legieć J., Latawiec K., *Prawobrzeżna Ukraina: czasy Annienkowa i Bezaka (1864–1868)*, Kielce 2018.
- Szpoper D., *Pomiędzy caratem a snem o Rzeczypospolitej. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich w guberniach zachodnich w latach 1855–1862*, Gdańsk 2003.
- Tarkowski M., *Stan wojenny w prowincjach północno-zachodnich Imperium Rosyjskiego i jego wpływ na status prawny poddanych cesarza Aleksandra II (1855–1881)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2019, t. 71, z. 1, s. 44–47.
- Tarkowski M., *Polacy na Litwie i Białorusi pod rządami Aleksandra II (1855–1881)*, Gdańsk 2018.
- Wiech S., *Litwa i Białoruś. Od Murawjowa do Baranowa (1864–1868)*, Kielce 2018.
- Wiech S., *Stan wojenny w Królestwie Polskim (1861). Pierwsze przymiarki*, „Kwartalnik Historyczny” 2022, t. 129, nr 2, s. 373–409.
- Гушчынск І.Г., *Судовая сістэма на тэрыторыі Беларусі ў 1840–1872 гг.*, „Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки” 2021, nr 1, s. 68–73.

- Комзолова А.А., *Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ*, Москва 2005.
- Никотин И.А. *Столетний период (1772–1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649–1876)*, т. 1, Вильна 1886.
- Сакольчык А.Э., *Працэсная актыўнасць грамадства напярэдадні і падчас паўстання 1863–1864 гг.* [w:] В.В. Даніловіч (red.), *Грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі, 1772–1917 гг.*, Мінск 2018, s. 301–322.
- Середонин С.М., *Исторический обзор деятельности Комитета министров. К столетию Комитета министров (1802–1902)*, Санкт-Петербург 1902.
- Смирнов А.Ф., *Восстание 1863 в Литве и Белоруссии*, Москва 1963.
- Шандра В., Карліна О., *Польські маніфестації у Правобережній Україні напередодні Січневого повстання 1863 р.: учасники, вимоги, наслідки*, „Український історичний журнал” 2023, nr 3, s. 81–82.
- Швед В.В., *Перадпаўстанцкі рух у Гродзенскай губерні ў 1861–1862 гадах* [w:] І. Соркіна (red.), *Горад святога Губерта: альманах лакальнай гісторыі. Вып. 8*, Гродна 2014, s. 89–90.
- Шелкопляс В.А., *Полицейские суды в Беларуси в 60-е гг. XIX в.* [w:] К.И. Барвинок (red.), *Милиции Беларуси 90 лет: история и современность*, Минск 2007, s. 150–153.

POLICE COURTS AS A TOOL OF REPRESSION USED BY THE RUSSIAN AUTHORITIES AGAINST THE PROTEST MOVEMENT IN THE WESTERN GOVERNORATES (1861–1862)

Abstract

The article presents the establishment of police courts in the western provinces of the Russian Empire (Vilnius, Grodno, Kaunas, Minsk, Mogilev, Vitebsk, Kiev, Volhynia, and Podolia) in 1861 and analyses their practical functioning. The establishment of these courts by the Russian authorities in August 1861 was related to a wave of anti-government demonstrations (the demonstration movement). The jurisdiction of the police courts included minor political offences not involving violence – primarily singing Polish patriotic hymns and wearing national symbols and traditional costumes. The purpose of establishing police courts was to quickly punish participants in demonstrations through formal court proceedings, while maintaining the appearance of legality of the authorities' actions. The period of their most intense activity lasted from September to the end of 1861. These courts did not have consistent standards of operation and, in practice, functioned as an ad hoc tool of local administration to suppress manifestations of political disloyalty. The activities of the police courts varied depending on the region and the approach of individual governors, with the highest activity recorded in the Ukrainian governorates. Most cases ended in acquittal or exemption from punishment, which caused dissatisfaction among the central authorities and led to accusations of disloyalty against the judges. As a result, the police courts ultimately failed to meet expectations as an effective tool of repression.

Key words: police courts, western governorates, Russian Empire, manifestation movement, year 1861